

Wieliszew, 25 stycznia 2021 r.

dr hab. Jolanta Załączny, prof. AFiB
Akademia Finansów i Biznesu Vistula w Warszawie
Filia: Akademia im. A. Gieyszтора w Pułtusku

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Agnieszki Pragi
Losy mieszkańców Warszawy w trakcie Powstania Warszawskiego i po jego upadku –
obóz Durchgangslager 121 w Pruszkowie w pamięci indywidualnej i społecznej
Warszawa 2020 (ss. 277)
napisanej pod kierunkiem prof. dra hab. Wiesława Jana Wysockiego
Wydział Nauk Historycznych
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

1. Ocena zasadności podjęcia problematyki sformułowanej w tytule rozprawy

Powstanie Warszawskie to wydarzenie analizowane pod wieloma względami. Wydawać by się nawet mogło, że zostało już zbadane w sposób wyczerpujący. Jednak losy ludności stolicy w trakcie walk i po upadku Powstania wciąż wymagają wnikliwych badań, a ukazanie wszystkich elementów tego złożonego zagadnienia stawia przed historykami poważne wyzwanie. Tym cenniejsze są inicjatywy badawcze ukazujące ten problem w szerszym ujęciu, w perspektywie pamięci historycznej.

W świecie współczesnym historia nie jest wyłącznie nauką ukierunkowaną na badanie i opisywanie przeszłości. Ustalenia badaczy służyć mają wypełnianiu luki – przywołując tytuł opracowania Pierre’a Nory – *między pamięcią a historią* rozumianą w sposób tradycyjny. Analizowanie wydarzeń historycznych przez pryzmat losów ludzi, miejsc pamięci, wreszcie poprzez pamiętanie i rozumienie przeszłości to ważne i twórcze podejście do badań historycznych. Z tego względu problematyka sformułowana w tytule rozprawy jest zasadna i cenna z punktu widzenia badań nad losami mieszkańców stolicy po upadku Powstania Warszawskiego.

Jak już wspomniano, Powstanie Warszawskie rozpatrywane z punktu widzenia działań militarnych, decyzji politycznych czy zniszczeń wywołanych walkami i odwetem okupanta doczekało się wielu opracowań. Inaczej wygląda zagadnienie losów ludności cywilnej. Tu ilość

opracowań jest skromniejsza, choć temat ten znalazł się już w obszarze zainteresowań badaczy. Przykładem kilkutomowe dzieło *Exodus Warszawy – ludzie i miasto po Powstaniu 1944* czy *Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, Edwarda Serwańskiego *Życie w powstańczej Warszawie*, a z nowszych opracowań *Krajobraz poniewierki. Zachowania społeczeństwa polskiego wobec exodusu ludności Warszawy 1944* autorstwa Kazimierza Przybysza (w podrozdziale poświęconym Dulag 121 autor podaje szereg opracowań i źródeł archiwalnych, które mogą stanowić cenne uzupełnienie bibliografii recenzowanej pracy). Obóz w Pruszkowie ukazywany był jednak w sposób fragmentaryczny i dopiero powołanie (w 2010) Muzeum Dulag 121 zainicjowało szersze pojawienie się tego tematu w publikacjach.

Mgr Agnieszka Praga zaproponowała jednak spojrzenie odmienne, ujmując kwestie historyczne w aspekcie pamięci. W sformułowaniu tematu zawarte zostały trzy istotne elementy: losy warszawiaków w okresie Powstania i po jego upadku, funkcjonowanie obozu przejściowego w Pruszkowie (Dulag 121) oraz jego miejsce w pamięci zarówno indywidualnej, jak i społecznej.

Rozprawa doktorska winna prezentować ogólną wiedzę teoretyczną, dowodzić umiejętności samodzielnego prowadzenia pracy naukowej, stanowić oryginalne rozwiązanie postawionego problemu naukowego, wskazywać możliwości wykorzystania tych badań, np. w sferze społecznej. Lektura rozprawy utwierdza w przekonaniu, że Autorka podjęła trud wywiązania się z powyższych zadań i konsekwentnie dążyła do zrealizowania postawionych sobie celów, a badania historyczne zestawiała z wiedzą i świadomością współczesnej młodzieży.

Temat rozprawy został sformułowany w sposób ciekawy i nowatorski. Zestawienie wspomnianych już wcześniej trzech płaszczyzn badanego zagadnienia (historia ludzi, upamiętnienie, świadomość historyczna młodzieży) pozwala spojrzeć na badany problem w szerszej perspektywie.

2. Ocena trafności celu rozprawy i ocena korzyści poznawczych

Głównym celem pracy było przeanalizowanie funkcjonowania obozu Dulag 121 w pamięci indywidualnej i społecznej (w odniesieniu do uczniów pruszkowskich szkół). Chcąc osiągnąć wyznaczony cel, Autorka przeszła kolejne etapy procesu badawczego. Po pierwsze, sięgnęła do dokumentacji powstałej w wyniku akcji dokumentacyjnej „Iskra-Dog” zainicjowanej przez Edwarda Serwańskiego, a mającej na celu zgromadzenie narracji warszawiaków przebywających w obozie w Pruszkowie. Po drugie, odniosła się do funkcjonowania miejsca pamięci, jakim jest Muzeum Dulag 121, by wreszcie przeanalizować obecność tej tematyki w edukacji szkolnej poprzez badanie świadomości

uczniów. Takie ujęcie pozwoliło nie tylko przybliżyć losy mieszkańców Warszawy po ich wyjściu ze stolicy w 1944 roku w oparciu o narracje obozowe, ale przywróciło pamięć o zbierających je działaczach organizacji konspiracyjnej „Ojczyzna”.

Warto tu przypomnieć – na co zresztą zwraca uwagę Autorka – że akcja „Iskra-Dog” było to usystematyzowane działanie o charakterze naukowym z wypracowaną i realizowaną metodologią. Właśnie scharakteryzowanie tej metodologii oraz przypomnienie inicjatywy działaczy skupionych wokół Serwańskiego to nakreślone przez Autorkę szczegółowe cele pracy. Ponadto mgr Agnieszka Praga skupiła uwagę na przeanalizowaniu procesu przemian w obrębie narracji biograficznych, stawiając sobie za cel poszukanie odpowiedzi na pytanie, jakie zmiany zachodzą w sposobie mówienia o przeżyciach osób związanych z Dulag 121.

Wreszcie celem rozprawy było zbadanie zjawiska transmisji międzypokoleniowej w odniesieniu do społeczności Pruszkowa i okolic, a to wiąże się z działalnością Muzeum Dulag 121, czyli z edukacją historyczną w muzeum oraz z szeroko rozumianą edukacją historyczną w szkole. W rozprawie pojawiło się godne przywołania pytanie: „Czy teren, na którym istniał obóz można dziś nazwać miejscem pamięci, miejscem nie-pamięci czy może nie-miejscem pamięci?” (s. 6). Tak sformułowane pytanie badawcze można odnieść do badań nad innymi miejscami pamięci czy muzeami martyrologicznymi. Wykorzystanie tych miejsc w szkolnej edukacji historycznej to szerokie zagadnienie z zakresu dydaktyki nauczania historii.

Wpisanie poruszanych w rozprawie problemów w zakres badań historycznych, w edukację muzealną oraz edukację szkolną to niewątpliwie wartość dodana rozprawy.

3. Charakterystyka konstrukcji pracy i jej ocena pod względem merytorycznym

Rozprawa składa się ze wstępu, pięciu rozdziałów, zakończenia, bibliografii i aneksów.

We wstępie Autorka przedstawiła genezę badań i cel rozprawy, scharakteryzowała stan badań, przywołując literaturę przedmiotu (zestawienie tytułów opracowań s. 8–11), omówiła wykorzystane źródła, metodologię pracy oraz zawartość poszczególnych rozdziałów.

Bazę źródłową pracy stanowił zbiór materiałów związanych z akcją „Iskra-Dog” z archiwum Instytutu Zachodniego w Poznaniu. Jak czytamy we wstępie, wykorzystano też zasób innych archiwów. Próżno jednak szukać w tekście śladów wykorzystania zasobów wyszczególnionych w bibliografii i wymienionych w tekście (s. 12): Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Państwowego w Częstochowie, Archiwum Ośrodka Dokumentacji Dziejów Częstochowy, Archiwum Państwowego w Krakowie, Instytutu Polskiego i Muzeum im. Gen. Sikorskiego w Londynie (to zostaje zaledwie wymienione na s. 82, gdy Autorka

odnotowuje, że w zespole 53/4811/0 w Archiwum Państwowym w Poznaniu są kopie dokumentów z Londynu), a także archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau. |O kwerendzie w archiwum Muzeum Stutthof wspomina Autorka w przypisie 73 (s. 35). W wykazie źródeł archiwalnych nie zostały podane sygnatury ani nazwy wykorzystanych zespołów, wyjątkiem jest Archiwum Instytutu Zachodniego w Poznaniu. Natomiast w przypisach znalazły się nazwy zespołów z Archiwum IPN oraz sygnatury zespołów z zasobu Archiwum Państwowego w Poznaniu i Archiwum PAN w Poznaniu.

Autorka przeprowadziła wywiady z więźniami, wykorzystwała też wywiady z cyfrowego archiwum historii mówionej ze zbiorów Muzeum Dulag 121. Dodatkowy materiał badawczy to wyniki ankiet przeprowadzonych na próbie 1000 uczniów pruszkowskich szkół. Poza wywiadami, badaniami ankietowymi oraz analizą narracji, Autorka zastosowała metodę porównawczą i statystyczną, a wyniki badań przedstawiła w formie graficznej.

W konstrukcji rozprawy zastosowany został układ chronologiczny, natomiast w poszczególnych rozdziałach układ problemowy. Z uwagi na złożoność zamysłu konstrukcyjnego rozprawy trudno było jednoznacznie wyznaczyć jej ramy chronologiczne. Problematyka badawcza obejmuje bowiem kilka okresów, od sierpnia roku 1944 do stycznia 1945 – akcja „Iskra-Dog”, lata 70. XX wieku – lokalne inicjatywy mające na celu upamiętnienie tragedii wypędzonych mieszkańców Warszawy, lata 2010–2020 funkcjonowanie Muzeum Dulag 121 i jego oddziaływanie na świadomość historyczną lokalnej społeczności.

Rozdział I (s. 16–35) poświęcony jest funkcjonowaniu Obozu Durchgangslager 121 w Pruszkowie. W oparciu o literaturę przedmiotu Autorka nakreśliła historię obozu i przedstawiła losy ludności opuszczającej Warszawę. Podjęła też próbę ustalenia – w oparciu o różne źródła i opracowania – liczby więźniów, którzy przeszli przez obóz w Pruszkowie. W rozdziale zamieszczone zostały niemieckie zdjęcia lotnicze Pruszkowa, plan obozu oraz mapa transportów do różnych miejscowości na terenie Generalnego Gubernatorstwa. Narrację uzupełniają fragmenty wspomnień więźniów oraz informacje o formach upamiętnienia.

Treść rozdziału II (s. 36–79) stanowi omówienie akcji dokumentacyjnej „Iskra-Dog”. Autorka przedstawiła ideę akcji, skład zespołu zbierającego relacje oraz koncepcję prowadzenia działań naukowo-badawczych, szczegółowo zanalizowała zawarte w okólnikach wytyczne dotyczące zasad gromadzenia informacji, odtworzyła też losy zgromadzonej dokumentacji. W wydzielonym podrozdziale została scharakteryzowana dokumentacja zebrana przez zespół w okresie od połowy sierpnia 1944 do stycznia 1945 roku (314 protokołów), spośród nich 21 dotyczących bezpośrednio życia wypędzonej ludności w obozie w Pruszkowie. Treści zawarte

w protokołach zostały zestawione w formie tabelarycznej i uzupełnione dodatkowymi informacjami (s. 72–74).

Rozdział III (s. 80–93) poświęcony został omówieniu działalności organizacji „Ojczyzna”, jej miejsca w strukturach Polskiego Państwa Podziemnego, funkcjonowaniu po roku 1945. Uzupełnienie stanowi lista członków organizacji oraz biogram Edwarda Serwańskiego. Lekturę tekstu utrudnia nadużywane przez Autorkę stosowanie wyliczeń (punktowanie) oraz nieuzasadnione stosowanie kursywy. Niedosyt pozostawia też bardzo skrótowy biogram Serwańskiego.

Analiza treści protokołów zebranych w akcji „Iskra-Dog” stanowi treść rozdziału IV (s. 94–117). Zbierane w konspiracyjnych warunkach relacje miały walor „dokumentu chwili”, a z uwagi na tajny charakter dane osobowe zostały w nich zaszyfrowane. Zestawiając szyfrowane informacje z treściami zawartymi w opracowaniu Serwańskiego *Życie w powstańczej Warszawie*, Autorka – czując się niemal detektywem – tworzy klucz deszyfrujący do odczytania danych osobowych, nazw batalionów, nazw ulic (s. 117). Rozważania uzupełniają skany protokołów, zarówno rękopisów, jak i wersji maszynopisu.

W rozdziale V Autorka zajęła się kwestią obecności Dulagu 121 w pamięci indywidualnej i społecznej w odniesieniu do współczesnej młodzieży. W pierwszym podrozdziale zostały omówione narracje autobiograficzne w kontekście wojennych przeżyć i warunkujących je okrucieństw okupacji. Mgr Agnieszka Praga zwróciła uwagę na fakt, że spisywane na gorąco relacje pozbawione są autorefleksji, ich autorzy skupiają się natomiast na przekazaniu szczegółów wydarzeń. Dalej przeanalizowała rolę pruszkowskiego obozu w utrwalaniu pamięci o tragicznych doświadczeniach uczestników Powstania Warszawskiego. W odniesieniu do pamiętania o wojnie i jej miejsca w historii Polaków ważny jest podrozdział dotyczący edukacji historycznej w miejscu pamięci. Wykorzystując opracowania Maurice Halbwachsa, Barbary Szackiej, Tomasza Kranza, Marka Kuci, Autorka rozważa rolę świadomości społecznej w kształtowaniu tożsamości historycznej (s. 132) i analizuje wykorzystanie miejsc pamięci w edukacji (s. 133).

Główną część tego rozdziału (s. 136–229) stanowi omówienie badań ankietowych. Jako wieloletni nauczyciel zwracam uwagę na poprawne sformułowanie pytań i ich spójność z treściami nauczania. Zdecydowanie słabiej wypadło podsumowanie badań ankietowych. O ile podsumowanie odpowiedzi na pytania 1–5 w części I można uznać za mniej lub bardziej wyczerpujące, o tyle w przypadku pytania 6 w podsumowaniu znalazły się luźne uwagi nawiązujące do opracowania Marcina Zaborskiego, ale nie mające zbyt wiele wspólnego z postawionym pytaniem i analizowanymi odpowiedziami. Analogiczna sytuacja ma miejsce

w odniesieniu do podsumowania odpowiedzi na pytanie 8. Zabrakło podsumowania odpowiedzi udzielonych na pytanie 11. Natomiast ciekawie przedstawia się zestawienie podsumowania odpowiedzi uzyskanych na pytanie 12 (s. 173–174).

W części II Autorka starała się znaleźć odpowiedź na pytanie, czy wraz ze zwiększającą się odległością od Pruszkowa maleje zainteresowanie tematyką związaną z Dulagiem 121. Niestety, wykresy przedstawiające ilość odpowiedzi nie zostały opatrzone komentarzem. Podobnie wygląda zawartość części III, gdzie Autorka szukała zależności między odpowiedziami na podane pytania a faktem, że uczniowie wiedzieli lub nie o zaangażowaniu członków ich rodziny w niesienie pomocy więźniom obozu. Szkoda, że i w tym przypadku zabrakło omówienia wyników ankiet, bo można odnieść wrażenie, że praca włożona w przygotowanie i przeprowadzenia badań ankietowych oraz w graficzne przedstawienie wyników nie została należycie spożytkowana.

Będące ostatnią częścią pracy zakończenie przedstawia się nader skromnie, bo są to zaledwie cztery strony (s. 230–233). Pierwszy akapit odnosi się do wyników badań i zawiera kilka sformułowań istotnych w odniesieniu do tematu rozprawy. Zdaniem Autorki wyniki badań nie potwierdziły początkowej hipotezy, że przekazywana w rodzinach historia obozu Dulag 121 buduje poczucie wspólnoty i kształtuje tożsamość. I choć respondenci zwracali uwagę na oddziaływanie pobytu w miejscu pamięci, to duży odsetek młodzieży nie był zainteresowany historią i ekspozycją w Muzeum Dulag 121. Dalsze fragmenty tej partii tekstu odnoszą się do upamiętnienia tragicznego losu mieszkańców Warszawy (powtórzony cytat na s. 230 i 231) oraz do edukacji historycznej w szkole. Szkoda, że mgr Agnieszka Praga nie pokusiła się o bardziej wnikliwe przemyślenie koncepcji zakończenia, nie uporządkowała i nie rozbudowała poszczególnych wątków. W mojej ocenie ta część rozprawy wypadła zdecydowanie najslabiej, a szkoda, bo przemyślane i dobrze skonstruowane (w oparciu o wnioski wynikające z treści kolejnych rozdziałów) podsumowanie zdecydowanie podnosi wartość każdego opracowania.

Dysertacja jako całość dowodzi jednak, że Autorka posiada umiejętności wymagane przy prowadzeniu pracy naukowej. Część teoretyczna tworzy logiczną strukturę, zachowuje – poza zasygnalizowanymi powyżej zastrzeżeniami dotyczącymi zakończenia – właściwe proporcje między poszczególnymi rozdziałami i podrozdziałami. W numeracji rozdziałów i podrozdziałów konsekwentnie stosowane są oznaczenia cyfrowe.

4. Ocena pracy pod względem wykorzystanych źródeł i literatury przedmiotu

Przygotowując rozprawę, mgr Agnieszka Praga zgromadziła ciekawy i wartościowy poznawczo materiał. Przywróciła też pamięć o relacjach gromadzonych i opracowywanych w ramach akcji „Iskra-Dog”.

W bibliografii wykazano kwerendy archiwalne w 11 placówkach archiwalnych, niestety – o czym już była mowa powyżej – Autorka nie podała nazw wykorzystanych zespołów.

W wykazie opracowań znalazło się 57 pozycji (a nie 68 – niepoprawna numeracja, wykaz zaczyna się od numeru 12). Niezrozumiałe jest pominięcie w bibliografii bardzo wielu tytułów przywołanych w przypisach w całej pracy, np. artykuły w „Przeglądzie” Pruszkowskim” (wyszczególnione na s. 10–11), w „Zeszytach Muzeum Dulag” (przywołanie tytułów wydawnictw Muzeum wydaje się zasadne z racji tematu rozprawy). Brak cytowanych w tekście pozycji dotyczących transportów więźniów z Pruszkowa do obozów koncentracyjnych. Brak też wielu opracowań istotnych z punktu widzenia prowadzonej analizy zależności między zagadnieniami historycznymi a pamięcią i świadomością. Zabrakło konsekwencji w uporządkowaniu pozycji bibliograficznych zgodnie z obowiązującymi normami. Zasadne jest więc pytanie, jakimi zasadami kierowała się Autorka, sporządzając bibliografię oraz wyszczególniając w niej badania własne. O ile zrozumiałe jest wymienienie (chyba jednak nie w tym miejscu) przeprowadzonych na potrzeby pracy badań ankietowych, o tyle trudno odnaleźć w tekście rozprawy odwołanie do dwóch kolejnych projektów badawczych (s. 234, badania własne, p. 2 i 3).

Całość pracy uzupełnia Aneks, w którym znalazło się 10 załączników. Spośród nich chyba tylko dwa (załącznik nr 1 i nr 10) zostały przywołane w tekście rozprawy.

5. Ocena pracy pod względem warsztatowym i językowym

Praca napisana jest poprawnie, na ogół bez rażących błędów. Choć przyznać trzeba, że zabrakło drobiazgowej korekty. Stąd literówki, błąd w zapisie przymiotnika tarnowski (s. 32), niepoprawny zapis nazwy wydawnictwa PAX (s. 78). Trudno też wytłumaczyć pisownię wielką literą wyrazu *stolica*. Błędem jest stosowanie zamiennie czasu przeszłego i teraźniejszego w odniesieniu do wydarzeń z przeszłości, a także używanie różnej formy zapisu dat dziennych. W przypisach brakuje kursywy z zapisie tytułów wykorzystanych pozycji, m.in. p. 18 (s. 15), p. 245 (s. 123), p. 269 i 270 (s. 127), p. 286 (s. 131), p. 281 (s. 130), p. 296 (s. 134), analogicznie w bibliografii (poz. 67 s. 237). Zdarzają się powtórzenie fragmentów tekstu (np. tekst przywołany w p. 1 na s. 5 został potem powtórzony w tekście na s. 18). W wielu miejscach należało zacząć nową myśl od akapitu, np. s. 26 fragment od słów: „Warto wspomnieć (...)”;

s. 69: „Fragment okólnika (...)”; s. 70: „W jakim stopniu (...)”. W przypadku cytatów czasem brakuje rozpoczynającego lub kończącego go cudzysłowu (np. s. 18, 90). Autorka rozpoczyna lub kończy cytat – zamiast (...) – wielokropkiem (np. s. 28); niekonsekwentnie stosuje oznaczenie skrótów w tekście (...) lub [...]. Nadużywane są też: kursywa (np. s. 31, 90), podkreślenia (np. s. 47) oraz pogrubienia (np. s. 48, 54–55, 85). W kilku miejscach razi różna wielkość czcionki (np. s. 62, 75). Autorka zbyt często, jak na naukowe opracowanie, stosuje wypunktowania zamiast tekstu ciągłego (np. s. 32–33, 42, 56, 83, 90–92, 133–134).

Powyższe niedostatki edytorskie złożyć zapewne należy na pościech i – jak już wspomniałam – brak drobiazgowej korekty. Wskazanie tych uchybień nie ma na celu dyskredytacji rozprawy, a jedynie uczulenie Autorki na konieczność wnikliwego sprawdzania napisanego tekstu.

6. Wnioski końcowe

Rozprawa mgr Agnieszki Pragi jest oryginalnym rozwiązaniem problemu naukowego. Walorem pracy jest uatrakcyjnienie toku narracji poprzez stawianie licznych pytań badawczych, na które Autorka konsekwentnie poszukuje odpowiedzi.

Recenzowana rozprawa w istotny sposób ukierunkowuje badania historyczne i utwierdza w przekonaniu o potrzebie szerszych badań interdyscyplinarnych wpisujących się w dyskurs o pamięci. Autorka postawiła przed sobą trudne zadanie polegające na przeanalizowanie wybranego tematu w trzech aspektach: losy warszawiaków, działanie obozu przejściowego w Pruszkowie w świetle zachowanej dokumentacji powstałej w wyniku akcji „Iskra-Dog” oraz funkcjonowanie Duląg 121 w pamięci indywidualnej i społecznej. Trzeba przyznać, że udało się to zrealizować, a praca spełnia kryteria rozprawy naukowej, o czym świadczą baza źródłowa, narracja oraz umiejętnie stawiane i rozwiązywane problemy badawcze.

Recenzowana praca spełnia wymogi stawiane rozprawom doktorskim, dlatego wnoszę o dopuszczenie mgr Agnieszki Pragi do dalszego etapu przewodu doktorskiego.

